

સીતા-ત્યાગ : કર્તવ્યનિષ્ઠામાં અભિભૂત નારી

મહર્ષિ વાલ્મીકિનો પરમોદ્દેશ^૧ રામકથા દ્વારા વેદોનું ઉપબૃંહણ કરવાનો હતો. આમ, છતાં સીતા-ચરિત્ર અને પૌલસ્ત્યવધને કારણે વેદો કરતાં પણ તેનો વિધ-વિધ અને પૃથક-પૃથક રીતે અનેક સ્થળે અને સમયે પ્રચાર-પ્રસાર થયો એ સર્વવિદિત છે. વા. રામાયણના પરીશીલનથી એ વિદિત થાય છે કે જાણે એ બે સાહિત્યયુગો (વૈદિકકાલ અને રામાયણોત્તરકાલ) વચ્ચે મધ્યસ્થી, સંધિ કે સમન્વય કરવાનું એક સમષ્ટિકાર્ય કરી રહ્યું હોય ! એટલું જ નહિ, માનવ ચેતનાનું પણ. આ પૈકી નારી-ચેતના^૨ પણ તેનો પ્રધાન અને સાંપ્રતકાળને પ્રેરક એક મૂર્ધન્ય અંશ છે.

કોઈપણ સમાજની ઉન્નતિ અથવા અવનતિને જાણવા માટે એમાં નારીની સ્થિતિનું આકલન કરવું એ માપદંડ સ્વરૂપ છે. રામાયણનો યુગ ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક એવો યુગ હતો, જ્યારે ક્રમશઃ નારી-સ્વતંત્રતા પર બંધન લાગવાનો પ્રારંભ થઈ ગયો અને સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વને ટૂંકા વર્તુળમાં સંકુચિત કરવામાં આવતું ગયું. પુત્ર રામના વનવાસ દરમ્યાન શોકાર્ત કૌશલ્યાએ દશરથને કહ્યું છે.^૩

આ દ્રષ્ટિએ પિતા, પતિ, પુત્ર સિવાય સ્ત્રીનું અસ્તિત્વ જ ન હતું. તત્કાલીન સંસ્કૃતિમાં કન્યા-જન્મ થવો એ પ્રસન્નતા નહીં પણ ચિંતાનો વિષય હતો.^૪

આ ચિંતા બે કારણે થઈ શકતી હતી. પ્રથમ કન્યાના વિવાહ સમયે વરપક્ષ ભલે કન્યાના પિતાની સમાન કે હીન સ્થિતિના હોય, છતાં પણ કન્યાના પિતાને તિરસ્કાર જ પ્રાપ્ત થાય છે, સીતા અનસૂયાને આમ કહી પુનઃ કહે છે કે “ તે અપમાન સહન કરવાનો સમય મારા માટે નજીક આવી ગયો છે. આ જોઈ રાજા ચિન્તાના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયા, જેમ નૌકારહિત મનુષ્ય પાર નથી પહોંચતો, તેમ મારા પિતા પણ ચિંતાનો પાર નથી પામી રહ્યા.”^૫

ઉપર્યુક્ત બે ત્રણ પ્રસંગોને છોડીને રામાયણમાં એવી પણ સ્થિતિ નથી કે સ્ત્રી પ્રત્યે ક્ષોભ કે અસમ્માનની ભાવના વ્યક્ત થઈ હોય ! રાજા જનકે પુત્રી સીતા પર હૃદયનો સારો સ્નેહ રેડી દીધો હતો. (૨.૧૧૮.૩૦)

કન્યાઓને વિવિધ પ્રકારની શિક્ષા આપીને સંગીત (૧.૩૨.૧૩, ૭.૨.૧૧) સૈનિક શિક્ષા, ઔષધિ-જ્ઞાન (૨.૯.૧૬), ઇતિહાસ-પુરાણનું જ્ઞાન (૨.૩૦.૬), સ્ત્રી-ધર્મનું જ્ઞાન (૨-૩૯-૨૭,૩૧) વેદપાઠનો અધિ-કાર (૫.૧૪.૪૯.,૩.૨૦.૧૨.) તથા મંત્રજ્ઞાન (૪-૧૬-૧૨) વગેરેમાં નિપુણ બનાવવામાં આવતી હતી.

આમ, છતાં રામકથાની મુખ્ય નાવિકાના જીવનની વિટંબણાઓ, સંઘર્ષ વગેરે જોતાં જાણે રામકથાની નારી-ચેતનાની ઉપર્યુક્ત સારી બાબતો એકાંગી બની જાય છે. સીતાના જીવન સાથે વણાયેલો એકમાત્ર પ્રસંગ 'સીતા-ત્યાગ' જ માનવના ભાવજગતને, ચેતનાને હચમચાવી નાંખે છે. વા. રામાયણ, પદ્મપુરાણ, રઘુવંશ અને ઉત્તરરામચરિત સાથે વણાયેલા આ પ્રસંગના તાણાવાણાને 'કર્તવ્યનિષ્ઠાના ભારમાં કચડાતી નારી'ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રસ્તુત કરવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છે.

(અ) સીતા-ત્યાગ પ્રસંગ :

આ પ્રસંગમાં વિવિધ સાહિત્યમાં આ મુજબની ત્રિવિધ મનઃસ્થિતિનું દર્શન થાય છે.

૧. લોકવાયકા/ અપવાદ સંદર્ભે પ્રજાની મનઃસ્થિતિ:
૨. સીતા-ત્યાગ પૂર્વે/ સમયે રામની મનઃસ્થિતિ:
૩. સીતા-ત્યાગ અને સીતાની મનઃસ્થિતિ:

૧. લોકવાયકા/ અપવાદ સંદર્ભે પ્રજાની મનઃસ્થિતિ:

વા. રામાયણમાં ભદ્રને રમે કહ્યું કે નગરજનો મારા માટે કઈ શુભ અને અશુભ વાતો કરે છે? એમની શુભ વાતો, જેને તેઓ શુભ માને છે તેનું આચરણ અને અશુભ માને છે તેનો હું ત્યાગ કરી દઈશ.(૭.૪૩.૯-૧૦) ભદ્રે રામને કહ્યું કે 'સમગ્ર પુરવાસી આપની પ્રશંસા કરે છે, પરંતુ એક વાત ખટકે છે, યુદ્ધમાં રાવણને મારીને રામ સીતાને પોતાના ઘરે લઈ આવ્યા. એમના મનમાં સીતા-ચરિત્રને લઈને રોષ કે ક્રોધ ન થયો? એમના હૃદયમાં સીતા સંભોગજનિત સુખ કેવું લાગતું હશે? પહેલાં રાવણે બળપૂર્વક સીતાને ખોળામાં ઉઠાવી અપહરણ કર્યું હતું, લંકામાં ક્રીડા-કાનન- અશોકવાટીકામાં રાખી, રાક્ષસોના વશમાં અનેક દિવસ રહી તો પણ શ્રીરામને એનાથી ધૂણા કેમ નથી થતી? હવે અમારે પણ સ્ત્રીઓની આવી વાતો સહન કરવી પડશે, કેમકે રાજા જેવું કરે છે, પ્રજા પણ એનું જ અનુકરણ કરવા લાગે છે. (૭.૪૩. ૧૭-૧૯)

પદ્મપુરાણમાં એક રજકે (ઘોબી) કહેલ અપવાદ વિશે જાસૂસ રામને જણાવે છે કે 'તમારી પત્ની સીતા રાક્ષસ રાવણના ઘરે રહ્યાં હતાં, તે અપકીર્તિ સિવાય બીજી બધી કીર્તિ તમારી કહેવાય છે. એક ઘોબી મધ્યરાત્રિએ પારકે ઘેર રહેલી પોતાની પત્નીને પત્નીને ઘિક્કારતાં ખૂબ મારી રહ્યો હતો, ત્યારે તેની માતાએ તેને તેની નિર્દોષ સ્ત્રીને ન મારવા તથા તેને સ્વીકારી નિંદા ના કરવા કહ્યું. આથી ઘોબીએ તેની માતાને કહ્યું કે 'હું રાજા રામ નથી કે જેણે રાક્ષસ રાવણના ઘરમાં વસેલી સીતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.' એમ તે રજક સિવાયના લોકોને આપ રાજાએ કહેલું હરકોઈ કર્મ નીતિયુક્ત જણાયું છે, છતાં એ સિવાયના રજકને તે કૃત્ય અનીતિયુક્ત લાગે છે. (૫.૫૬)

પદ્મપુરાણ (૫.૫૬)માં સીતાત્યાગનું એક અન્ય પરોક્ષ કારણનું વર્ણન મળે છે: એક દિવસ અવિવાહિત સીતા ઉદ્યાનમાં શુક દંપતી પાસેથી રામકથા સાંભળે છે. આ કથાને વિસ્તારથી સાંભળવા બંને પક્ષીઓને ફસાવે છે. તે બંને વાલ્મીકિ આશ્રમમાં રહી શીખેલ રામાયણનું ગાન કરે છે. કથાન્ટે સીતા સ્વ-પરિચય આપી રામ તેને

(સીતાને) લેવા ન આખવે ત્યાં સુધી તેમને બંધ કરી દેવા કહે છે. પક્ષી વિનયપૂર્વક મુક્તિની પ્રાર્થના કરે છે. નર પક્ષીને મુક્ત કરી દે છે, જ્યારે ગર્ભવતી માઘ પક્ષી પિંજરામાં મૃત્યુ પામે છે. પોતાની માંધનું મૃત્યુ જાની સંકલ્પ કરે છે કે 'હું રામના નગરમાં જન્મ લઈ સીતાના વિયોગનું કારણ બનીશ.' તે પક્ષી ગંગામાં ડૂબી, મરીને રજકના રૂપમાં અયોધ્યામાં પ્રગટ થયો અને એ રજક નિંદાને કારણે રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો.

કાલિદાસ કાલિદાસકૃત રઘુવંશમાં એટલો જ ઉલ્લેખ છે કે "હે માનવદેવ ! રાક્ષસના ઘરે રહી આવેલાં દેવી (સીતા)ના સ્વીકાર સિવાયના આપના સઘળા વર્તનની નગરજનો પ્રશંસા કરે છે" એમ ભદ્ર નામના જાસૂસે કહ્યું (૧૪/૩૨)

ભવભૂતિએ ઉ. રા. ચ. માં રામ દ્વારા નગરજનો અને ગ્રામજનોમાં ગુપ્તચર તરીકે મોકલેલો દુર્મુખ સીતા વિશેની લોકવાયકા (કલંક) રામના કાનમાં કહે છે. એટલો જ માત્ર ઉલ્લેખ છે (૧.૩૯ થી ૪૦ ની વચ્ચે)

૨. સીતા-ત્યાગ પૂર્વે/ સમયે રામની મન: સ્થિતિ:

વા. રામાયણ મુજબ રામે પોતાનું કર્તવ્ય નિશ્ચિત કરી પોતાના ભાઈઓને બોલાવ્યા ત્યારે ચિંતાથી વ્યાકુળ ઇન્દ્રિયોવાળા રામ નીચે મુખ રાખી દુઃખી મનથી બેઠા હતા. ઉદાસ અને બંને નેત્રોમાં આંસુ સહિત સૂકા મુખથી સીતા વિશેના લોકાપવાદ અને પ્રજાની પોતાની પોતાના પ્રત્યેની ધૂણા વિશે કહ્યું. (૭.૪૪.૧૨-૧૩ અને ૭.૪૫.૧-૩)

રામે પોતાના ભાઈઓ સમક્ષ પોતાના અને સીતાના ઉચ્ચકુળમાં જન્મ, દંડકારણ્યમાંથી સીતાનું હરણ, રાવણનો નાશ તથા લંકામાં સીતા આટલા દિવસો રહી તેથી તેને કેવી રીતે રાજધાનીમાં લઈ જવી એ વિશે અંતઃકરણમાં વિચાર વગેરે વિશે જણાવ્યું. એ સમયે પોતાની પવિત્રતાનો વિશ્વાસ અપાવવા માટે સીતાએ તારી (લક્ષ્મણની) સામે જ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. દેવતાઓ સમક્ષ સ્વયં અગ્નિદેવે એને ઋષિઓએ પણ તેને નિષ્પાપ ઘોષિત કરી હતી. આ પ્રકારે વિશુદ્ધ આચારવાળી સીતાને દેવતાઓ અને ગંધર્વોની પાસે સાક્ષાત દેવરાજ ઇન્દ્રે લંકાદ્વીપની અંદર મારા હાથમાં સોંપી હતી. મારો અંતરાત્મા પણ યશસ્વિની સીતાને શુદ્ધ સમજે છે. આથી હું એને સાથે લઈને અયોધ્યા આવ્યો છું. (૭.૪૫.૪-૧૦)

રામ આગળ જણાવતાં કહે છે કે " જે કોઈ પ્રાણીની અપકીર્તિ લોકમાં બધાની ચર્ચાનો વિષય બની જાય છે તે અધમ લોકો (નરકો)માં પડે છે અને જ્યાં સુધી એ અપયશની ચર્ચા થાય છે ત્યાં સુધી ત્યાં જ પડ્યો રહે છે. દેવો પણ લોકોમાં અપકીર્તિની નિંદા અને કીર્તિની પ્રશંસા કરે છે. સમસ્ત શ્રેષ્ઠ મહાત્માઓનું સઘળું શુભ આયોજન ઉત્તમ કીર્તિની સ્થાપના માટે જ હોય છે. હું લોકનિંદાના ભયથી પોતાના પ્રાણોની અને તમારા બધાંનો ત્યાગ કરી શકું છું તો સીતાને ત્યજી દેવી એ ક્યાં કોઈ મોટી વાત છે ? આ મારા જીવનનું સૌથી મોટું દુઃખ છે. (૭.૪૫.૧૨-૧૫)

પદ્મપુરાણકાર પણ વા. રામાયણની જેમ રામના મુખે પોતાની કીર્તિ અને અપકીર્તિની વાત જ મૂકે છે. સીતાજી અગ્નિ દ્વારા શુદ્ધ થયાં છે એ જાણતા હોવા છતાં લોકોપવાદના ભયને કારણે ભયભીત થઈ સીતાનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા છે. રામનો આ સંવાદ દ્રષ્ટવ્ય છે : “જો તમે (ત્રણ ભાઈઓ) લોકોપવાદથી નિન્દિત થયા હો તો તમારો પણ હું ત્યાગ જ કરી દઉં, તો પછી બીજાં-મારા ઘર, પુત્રો, મિત્રો તથા હરકોઈ ઉત્તમ વસ્તુનો પણ હું મારા યશના કારણે ત્યજી દેવા તૈયાર છું અને સીતાનો પણ હું ત્યાગ કરી દઉં, એમાં શું કહેવાનું છે? મને લોકમાં પ્રખ્યાત મારી નિર્મળ કીર્તિ જેવી વહાલી છે, તેવો મારો પ્રિય ભાઈ, મારી પત્ની કે મારા બાંધવો કે કુટુંબીઓ પણ મને વહાલાં નથી.” (પ.૫૬,૫૮)

અહીં પદ્મપુરાણકારે ભરત, શત્રુઘ્ન અને લક્ષ્મણના મુખે કેટલાક મહત્વના સંવાદો મુકી રામને સીતાત્યાગ ન કરવા સમજાવ્યા છે, જે દ્રષ્ટવ્ય છે :

(૧) ભરત : સીતાજી લંકામાં અગ્નિમાં પ્રવેશી શુદ્ધ થયાં છે. તમારી કીર્તિ બ્રહ્માદિ દેવોએ વખાણી છે. સીતાજીની શુદ્ધિ વિશે બ્રહ્મા અને દશરથે જાહેરમાં કહ્યું છે. આવી કીર્તિ એક રજકના વચનથી આજે કેમ મલિન થશે? સીતાજી ઉત્તમ ભાગ્યવતી અને સગર્ભા છે, તેથી તેમનો ત્યાગ કરી શકાય નહીં.(પ.૫૬)

(૨) શત્રુઘ્ન : શત્રુઘ્ન કેટલાંક દ્રષ્ટાંત આપી સીતાનો ત્યાગ ન કરવા રામને સમજાવે છે. જેમકે “ દુષ્ટ ચિત્તવાળા પાંખડી લોકો સર્વ ધર્મોથી બહિષ્કૃત થયેલા હોઈ, વેદોની ભલે નિંદા કર્યા કરતા હોય, તેથી શું તે વેદોને ઉત્તમ બ્રાહ્મણો અગ્રાહ્ય માને છે ? (પ.૫૮)

(૩) લક્ષ્મણ : તમારી બુદ્ધિ કેમ હરાઈ ગઈ છે? તમે તો શાસ્ત્રોને જાણનાર હોઈ વિદ્વાન છો, એ રજકના અંતઃકરણમાં વિશ્વાસ ઉપજે તેમ કરો, પણ તેના વચનથી વ્યાકુળ થઈ તમે બીકણ સ્વભાવથી અને પતિવ્રતા સીતાજીનો શા માટે ત્યાગ કરો છો? (પ.૫૮)

અંતે રામ કહે છે કે તે ઘોબી મારે આજે ખરેખર જોવો નથી. અમુક સમય થશે, ત્યારે બધુંયે (મારું વર્તન) લોકના ચિત્તને રંજન કરનાર અવશ્ય થશે’ એમ કહી સીતાનો ત્યાગ અથવા તલવાર વડે પોતાનું મસ્તક કાપવા કહે છે. (પ.૫૮)

રઘુવંશમાં કાલિદાસે રામની મનઃસ્થિતિ ખૂબ જ ઘેરી રીતે રજૂ કરી છે :

પોતાની પત્નીની જૂઠી નિંદાથી, અસહ્ય અપયશ (કલંક)થી પીડિત રામનું હૃદય હથોડાની ચોટથી જેમ લોખંડ ફાટી જાય તેમ ફાટી ગયું.^૬

રામની મનઃસ્થિતિ લોકનિંદા અને પત્ની-ત્યાગ વચ્ચે હીંચકા જેવી બની ગઈ.^૭

નિંદા કોઈ બીજા ઉપાયોથી ટળે તેવી ન હોવાથી સીતા-ત્યાગનો નિશ્ચય કરે છે. કારણકે યશને જેઓ દેહ કરતાં પણ વધારે મોટો માને છે તેમને ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રસ નથી હોતો(૧૪/૩૫). આથી રામની નિરાશાજનક સ્થિતિ જોઈને હર્ષ વિનાના ભાઈઓને બોલાવી સીતાની અફવાની વાત કરી.(૧૪/૩૬) રામ કલંક વિશે ઉપમા આપતાં જણાવે છે કે “વાદળવાળા પવનથી જેમ દર્પણને, તેમ સૂર્યથી જન્મેલા સદાચારથી વિશુદ્ધ રાજર્ષિના વંશને મારે લીધે આ કેવો ડાઘ લાગ્યો છે તે જુઓ (૧૪/૩૭). પહેલાં પિતાની આજ્ઞાથી જેમ પૃથ્વીને

ત્યજી હતી તેમ, સીતાનો ત્યાગ કરીશ એમ કહ્યું (૧૪/૩૯). ‘એ (સીતા) નિર્દોષ છે’ એમ હું જાણું છું, પણ લોકવાયકા મારે માટે બળવાન છે, કારણ કે પૃથ્વીની છાયાને પ્રજાએ વિશુદ્ધ ચંદ્રના કલંક તરીકે આરોપી છે.^૯ જેમાંથી નિંદાનું શૂળ દૂર થઈ ગયું છે તેવા પ્રાણને હું લાંબા સમય સુધી ધારણ કરું એવી જો તમારી ઈચ્છા હોય તો મારા નિશ્ચયને દયાથી આર્દ્ર બનેલા ચિત્તવાળા તમારે રોકવો નહીં.(૧૪/૪૨)

ભવભૂતિ ઉ.રા.ય.માં લોકાપવાદ (કલંક) માટે દૈવને પ્રાધાન્ય આપતાં કહે છે :

“અદ્ભુત ઉપાયો વડે વૈદેહીના પરગૃહવાસનું જે કલંક શાંત કર્યું હતું તે આ નશીબના ખરાબ પરિણામથી હડકાયા કૂતરાના ઝેર ઝેરની જેમ ફરીથી ચારેબાજુ પ્રસરી ગયું છે”^૯

આ ઉપરાંત લોકારાધન, સુર્યવંશની પવિત્રતા અને શુદ્ધ ચરિત્રને પ્રાધાન્ય આપતાં કહે છે.^{૧૦}

તેમજ “લોકોમાં શ્રેષ્ઠ, સુર્યવંશના રાજાઓએ જે પવિત્ર અને શુદ્ધ ચરીતને દિપાવ્યું છે, તેમાં મારે લીધે જો મલિન કલંક લાગે તો અભાગિયા એવા મને ધિક્કાર છે.”(૧/૪૨)

દુર્મુખ જ્યારે નગરજનો અને ગ્રામજનોને દુર્જન કહે છે ત્યારે રામ પ્રજાનો પક્ષ ખેંચતા કહે છે : ઈક્ષ્વાકુવંશ પ્રજાનો માનીતો છે અને દૈવને લીધે કલંકબીજ ઉગ્યું છે. વળી, વિશુદ્ધિ સમયે જે અદ્ભુત કર્મ થયું તે જો દૂર (પ્રદેશમાં) થયું તો કોણ માને? (૧.૪૪)

ઉપર્યુક્ત જેમ રામનો રાજધર્મ પ્રગટ થાય છે, તો બીજી બાજુ એમનો દામ્પત્યધર્મ પણ પ્રગટ થાય છે : રામ સીતાના ઉત્તમ ચારિત્ર્યની પ્રશંસા કરી નિશાસા નાંખતાં કહે છે કે –આવા પ્રકારની તારું કેમ આવું પરિણામ ? તારા વડે જગત પવિત્ર છે (પણ) તારા વિશે અપવિત્ર લોકોકિતઓ તારા વડે લોક નાથવંત છે (જ્યારે) તું અનાથ(ની જેમ) નાશ પામીશ. (૧.૪૨-૪૩ ની મધ્યે)

રામ પોતાને દોષી અને સંસારની અસારતા (નિસ્સારતા)વ્યક્ત કરતાં કહે છે : બાળપણથી માંડીને પોષેલી, પ્રેમને લીધે બીજા કોઈ આશ્રય વિનાની આ પ્રિયાને, કસાઈ જેમ ઘરની પંખિણીને (આપી દે) તેમ હું બનાવટી મૃત્યુને હવાલે કરી દઉં છું (૧/૪૫), “તો અસ્પૃશ્ય પામી હું દેવીને કેમ દૂષિત કરું ?” હે મુઘ્ધે, અપૂર્વ કર્મચાંડાળ એવા મને છોડી દે, ચંદન (વૃક્ષ)ની ભ્રાન્તિથી દૂષિત ફળવાળા ઝેરના ઝાડનો તે આશ્રય લીધો છે. (૧/૪૬), (ઉભો થઈને) અરેરે! હવે જગત પલટાઈ ગયું. રામનું જીવવાનું પ્રયોજન આજે પૂરું થયું. જગત હવે જીર્ણ અરણ્યની માફક સૂનું થઈ ગયું.સંસાર અસાર થઈ ગયો. શરીર કષ્ટરૂપ બન્યું. મારું કોઈ શરણ નથી, શું કરું ? શો ઉપાય ? અથવા- દુઃખ વેઠવા માટે જ રામમાં ચૈતન્ય મુકાયું છે. મર્મછેદી પ્રાણો હૃદયમાં વજ્રના ખીલા જેવા બન્યા છે. (૧/૪૭) રામ સીતાના ત્યાગનો નિર્ણય લઈને પોતાની જાતને કૃતઘ્ન, પાપી અને દુરાત્મા માને છે.(૧/૪૭-૪૮) વિશ્વાસપૂર્વક છાતી પર ઢળીને નિદ્રાધીન થયેલી, ત્રાસ આપે એ રીતે ફરકતા પૂર્ણગર્ભના ભારવાળી, ગૃહલક્ષ્મી પ્રિય ગૃહિણીને છોડીને નિર્દય એવો હું માંસ ભક્ષકોને બલિની જેમ (તેને) ફેંકી દઉં છું (૧/૪૯) અંતે સીતાના પગ મસ્તકે અડાડી રામ કહે છે : “તારાં ચરણકમળને રામના મસ્તકનો આ અંતિમ સ્પર્શ (રડે છે),તેમજ પૃથ્વી-વસુંધરાને સાયવવાનું કહી લવણાસુરને મારવા જાય છે. (૧/૫૦-૫૧)

૩.સીતા-ત્યાગ અને સીતાની મનઃસ્થિતિ :

વા.રામા.(૭.૪૮.૧-૧૮) માં સીતા-ત્યાગ સંદર્ભે લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી સીતા દુઃખી થઈ મૂર્છિત થઈ ગયાં અને દીન-વાણીથી બોલ્યાં; જેમાં વિધાતા -દૈવ અને પૂર્વજન્મના કર્મફળને આ માટે તેઓ દોષ આપે છે. તેઓ કહે છે કે શુદ્ધ આચરણવાળી હોવા છતાં પણ મહારાજે મારો ત્યાગ કર્યો છે. પહેલાં પણ મેં વનવાસના દુઃખમાં પડીને પણ, એને સહન કરીને શ્રીરામના ચરણોનું અનુસરણ કરી આશ્રમમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. મારા જીવનને અત્યારે જ ગંગાજીના જળમાં વિસર્જન કરી દેત, પરંતુ અત્યારે એમ કરવાથી મારા પતિદેવનો રાજવંશ નષ્ટ થઈ જશે.

સીતા લક્ષ્મણને સંદેશ આપતાં કહે છે કે સીતાની સાસુઓ,અંતઃપુરની વંદનીયા સ્ત્રીઓ તથા મહારાજના ચરણોમાં પ્રણામ કરી કુશળ પૂછવાનું કહે છે. ધર્મપાલન માટે સાવધાન રહેતા મહારાજ (રામને) પણ સંદેશ આપતાં કહે છે- “હે રઘુનંદન ! વાસ્તવમાં તો આપ જાણો જ છો કે સીતા શુદ્ધચરિત્રા છે. સર્વદા આપના હિતમાં તત્પર રહે છે અને આપના પ્રત્યે પરમ પ્રેમભક્તિ રાખનારી છે. તમે અપયશથી ડરીને જ મને ત્યાગી છે, આથી લોકોમાં જે તમારી જે નિંદા થઈ રહી છે અથવા મારા કારણે જે અપવાદ ફેલાયો છે, એને દૂર કરવો મારું પણ કર્તવ્ય છે કેમકે મારા પરમ આશ્રય આપ છો. આપ ધર્મપૂર્વક ઘણી સાવધાનીથી રહીને પુરવાસીઓની સાથે એવો જ વર્તાવ કરો, જેવો પોતાના ભાઈઓની સાથે કરો છો. એ જ આપનો પરમ ધર્મ છે અને એનાથી આપને પરમ ઉત્તમ યશની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે; એ જ આપના માટે ધર્મ અને કીર્તિ છે. પુરુષોત્તમ ! મને મારા શરીર માટે કોઈપણ ચિંતા નથી. જે પ્રકારે પુરવાસીઓના અપવાદથી બચીને રહી શકાય, એ પ્રકારે આપ રહો ! સ્ત્રી માટે તો પતિ દેવતા છે, પતિ જ બંધુ છે, પતિ જ ગુરુ છે.આથી એને પ્રાણના ભોગે પણ વિશેષરૂપથી પતિનું પ્રિય કરવું જોઈએ.”^{૧૧}

પદ્મપુરાણ(૫.૫૯)માં સીતાની મનઃ સ્થિતિનું જે વર્ણન થયું છે, તે વા. રામાયણનું અનુસરણ માત્ર છે. કાલિદાસકૃત રઘુવંશમાં પ્રારંભે વા.રામા.વત રામની નહી પણ સ્વનિંદા કરી સાસુઓને પ્રણામ કરી પોતાનામાં રહેલા ગર્ભની માહિતી આપી હૃદયથી એ ગર્ભના કલ્યાણની કામના કરવાનો સંદેશ આપ્યો. રામને સંદેશો આપતાં સીતા કહે છે કે “પોતાની આંખો સામે અગ્નિમાં શુદ્ધ નિષ્કલંક જોઈને પણ મને કેવળ લોકોના જૂઠા અપવાદથી છોડી દીધી ? શું આ શાસ્ત્રાનુસાર છે કે પ્રસિદ્ધ સુર્યકુલ અનુસાર છે ? અથવા બધાનું કલ્યાણ કરનાર તમારો મારા પ્રત્યેનો આ મનમાન્યો વ્યવહાર છે. આવી શંકા ન કરવી જોઈએ. પરંતુ આ બધું મારા જ પૂર્વજન્મમાં કરેલ પાપોનું અસહ્ય ફળરૂપી વજ્રપાત છે. પહેલાં આવેલી જે લક્ષ્મી અંત્યત રુષ્ટ થઈ પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક, આપના ભવનમાં રહેતી મને સહન ન કરી શકી. મને એવું લાગી રહ્યું છે. આપના વિયોગથી આ તુચ્છ જીવનની હું ઉપેક્ષા જ કરી દેત, જો રક્ષાને યોગ્ય મારી કોખમાં વર્તમાન તમારું તેજ બાધક બન્યું ન હોત ! પતિથી પરિત્યકતા હું પુત્રોત્પત્તિ બાદ સૂર્યમાં દ્રષ્ટિ લગાવી એવી તપસ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ કે, જેનાથી

આગળના જન્મમાં પણ તમે જ મારા પતિ થાઓ અને વિયોગ ક્યારેય ન થાઓ. વર્ણ તથા આશ્રમોની રક્ષા કરવી એ જ રાજાનો ધર્મ, મનુએ કહ્યો છે.

આથી કેવળ જૂઠી નિંદા સાંભળવા છતાં ત્યજેલી મને અન્ય તપસ્વીઓની જેમ સંભાળજો અર્થાત્ તપસ્વીની તથા પ્રજા સમજી મારી રક્ષા કરજો. અંતે લક્ષ્મણના ગયા પછી ભારે વિપત્તિના ભારથી ડરેલી સારસપક્ષીની જેમ રડવા લાગી.(૧૪.૫૫-૬૮)

ભવભૂતિએ ઉ.રા.ય.માં ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોની જેમ સીતા-સંદેશ દ્વારા પોતાની રામ, પ્રજા કે કલંક વિશે મન:સ્થિતિ નથી દર્શાવી પરંતુ ગર્ભનાટકની રચના કરી. પૃથ્વી, ભાગીરથી અને અરુંધતી વગેરે દ્વારા સીતાની દયનીય મન:સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડ્યો છે : (અહીં કેટલાક સંવાદો દર્શનીય છે.) -નેપથ્યમાંથી (સીતાનો) અવાજ : “હા આર્યપુત્ર ! હા કુમાર લક્ષ્મણ ! એકાકિની, અશરણ અને જેની પ્રસવવેદના પાસે આવી પહોંચી છે તેવી, વનમાં હતાશ બનેલી મને હિંસક પશુઓ (ખાઈ જવા) ટાંપી રહ્યાં છે, તો હવે હું મંદભાગિની, મારી જાતને ભાગીરથીમાં ફેંકી દઉં.(૭-૨ ઉપર)

સીતા ભાનમાં આવી પૃથ્વી અને ભાગીરથીનો પરિચય પૂછે છે ત્યારે સીતા પોતાની માતા પૃથ્વીને સંબોધિને કહે છે : “ઓ માતા ! તેં મને આવી જોઈ ! (હા અમ્બ, ईद्रश्यहं त्वया द्रष्टा |અંક -૭)

- રામ : (જોઈને) દૈવયોગે આ તો વધારે કડુણ છે.

પીડા અનુભવતી ભાગીરથી પૃથ્વીને સાંત્વન આપતાં કહે છે : “આ સંસારતંતુ, ચેતનાવાળાંને હલાવી નાખનાર અને સર્વમાં સામાન્ય એવું, માનસિક માયાનું બંધન છે....શાંત થાઓ.” (૭-૫ની ઉપર)

પૃથ્વી પોતાની પીડા વ્યક્ત કરતાં કહે છે : “હે દેવી ! સીતાને જન્મ આપીને કેવી રીતે શાંતિ મેળવું ? (એક તો) રાક્ષસોની વચ્ચેનો નિવાસ (તેણે) લાંબા સમય સુધી સહન કર્યો પણ બીજો આ ત્યાગ તો તેને માટે અતિશય અસહ્ય બની રહ્યો છે.” (૭.૪)

ભાગીરથી દૈવને પ્રાધાન્ય આપે છે ત્યારે પૃથ્વી કહે છે કે, “આ બધું ખરું, પરંતુ તમારા રામભદ્રની બાબતમાં નહિ :- બાળક એવા તેણે બાળપણમાં પકડેલા (સીતાના) હાથને, મને, જનકને, અગ્નિને, તેની આજ્ઞાકિતતાને કે સંતતિને પ્રમાણભૂત ગણ્યાં નહિ ! ? (૭.૫.)

- સીતા : હા ! મને આર્યપુત્રનું સ્મરણ કરાવ્યું.

- પૃથ્વી : અરે, તારે વળી આર્યપુત્ર કોણ ?

-સીતા : (લજ્જા અને આંસુ સાથે) તો જેમ માતા કહે તેમ.

-સીતા : રડતી, હાથ જોડીને) માતા મને (તારાં) પોતાનાં અંગોમાં સમાવી લે.

-સીતા : હું અનાથ છું. બેને (દીકરાઓને) હું શું કરું ?

-સીતા : મારે અભાગણીને સનાથપણું કેવું.

ભવભૂતિ લોકોના માનસમાં સીતા પ્રત્યે આત્મીયતા અને આદરભાવ જન્મે એ માટે કેટલાક સંવાદો મુકે છે :

- બંને દેવીઓ : “જેના સંગથી અમારી બંનેની પવિત્રતા પણ વધે છે એવી, જગતને માટે મંગલરૂપ તારી જાતને, તું શા માટે હલકી પાડે છે.” (૭.૮)

* લક્ષ્મણ : આર્ય, સાંભળો.

* રામ : લોકોને સંભાળવા દો.

બંને પુત્રોની ઉત્પત્તિ બાદ-

* સીતા : માતા, મને તમારાં અંગોમાં સમાવી લો. સંસારના આવા (દશા) પરિવર્તનનો અનુભવ હું સહન નહીં કરી શકું.

અંતે આ નાટક જોતાં રામ બેભાન બને છે ત્યારે અરુંધતી સીતાને રામના સ્પર્શ દ્વારા જીવાડવાનું કહે છે.

* રામ : શું મહાન અપરાધી મારા ઉપર, બંને ભગવતીઓએ દયા દાખવી ? તમને પ્રણામ કરું છું” (અંક-૭, પાન-૧૬૩)

(બ) નિષ્કર્ષ :

(૧) વા.રામાયણથી સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વને ટૂંકા વર્તુળમાં સંકુચિત કરવામાં આવતું, એવાં વિઘ્ન કૌશલ્યા (૨.૬૧.૨૪) અને સીતા (૭.૪૮.૧૭-૧૮) ના મુખે જોવા મળે છે;

જેના ઉપર મનુસ્મૃતિનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ વર્તાય છે. જુઓ-^{૧૨}

સીતા-ત્યાગ પ્રસંગથી વા.રામા. વગેરે ગ્રંથોમાં પતિગૃહે રહેતી સ્ત્રીના સંદર્ભે ધર્મશાસ્ત્રોનો પ્રભાવ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. સીતા માટેની લોકવાયકા પુરવાસીઓ (વા.રામા., રઘુ., ઉ.રા.ચ.) અને રજક-પ્રસંગ (પદ્મપુ.)માંથી ઉજાગર થાય છે.

(૨) અહીં આ ગ્રંથોમાં પુરુષ-પ્રધાનતા જ જોવા મળે છે. વા.રામા.આદિમાં પરગૃહે રહેલી નારીને ન સ્વીકારવી જોઈએ એવો નગરજનોનો પ્રધાનસુર જોવા મળે છે, એમાંય રાજા આદર્શ ગણાય છે.^{૧૩} ઘોબીની પત્ની પણ પરગૃહે નિવાસ કરેલ હોવાથી એને પણ આ શોષવું પડે છે. (પદ્મ.પુ.પ.૫૬) સ્ત્રી પરગૃહે રહે છે, તે લોકવાયકા પુરુષ માટે કલંક બની જાય છે. પ્રજા આવા રાજા કે પુરુષની ધૃણા કરે છે એવું સમજી એનાથી એ ડરે છે. એનો ભોગ સ્ત્રી બને છે ; એવું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

(૩) એ સમયે પવિત્રતા-સિદ્ધિ માટે અગ્નિ-પ્રવેશ જેવી પરીક્ષા આપવી પડતી. સીતાએ આ પરીક્ષા આપી હતી. રામ સ્વયં તેને શુદ્ધ માનતા હતા. દેવો, ગાંધર્વો, ઋષિઓ અને સ્વયં દશરથે પણ તેના શુદ્ધ ચારિત્ર્યને સ્વીકાર્યું હોવાં છતાં રામે લોકનિંદા, અપકીર્તિના ભયે તથા ઉત્તમ કીર્તિની સ્થાપનાની મહત્વાકાંક્ષા માટે નિર્દોષ પત્નીનો ત્યાગ કર્યો હતો. એટલું જ નહીં આવી કીર્તિ માટે ભાઈ, બાંધવો કે પત્નીને પણ ગૌણ માન્યાં છે. રઘુવંશમાં તો સીતાને ભોગનું સાધન માની છે.^{૧૪} આ છે તત્કાલીન સ્ત્રીનું સ્થાન.

(૪) સીતા શુદ્ધ-ચરીત્રા છે. ગર્ભધારણ કર્યો છે. આવી સ્થિતિમાં પોતાના ભાઈઓ પણ સમજાવે છે. ત્યારે પણ રામ લોકાનુરંજનને પ્રાધાન્ય આપે છે(જુઓ પદ્ય.પુ. પ.૫૬,૫૮) પરંતુ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવાને બદલે ખોખલી આદર્શનીતિને જ વળગી રહે છે.

(૫) કાલિદાસ, ભવભૂતિએ તો સદાચારથી યુક્ત, નિષ્કલંક વંશ-પરંપરાને (૨ધુ.૧૪/૩૭) તથા દૈવને (ઉ.રા.ય.૧/૪૦,૪૧,૪૨,૪૪) કલંક માટે પ્રાધાન્ય આપી રામનો બચાવ કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે જાણે ભારતીય મૂલ્યોનું દુષ્પરિણામ માની શકાય !

(૬) ઉ.રા.ય.માં રામ પોતાને કૃતધ્ન, પાપી અને દુરાત્મા માને છે.(૧/૪૭-૪૮)

નાટકના અંતે આ વાક્યને કવિએ પુનરાવર્તિત કરી રામનો સીતા પ્રત્યેનો હૃદયગત, આંતરિક સ્નેહ છતો કર્યો છે. જેમકે,^{૧૫} એટલું જ નહીં પણ અંતે વસુંધરાને સીતાને સાચવવાનું કહે છે.

સીતા આટલી સન્માનનીય હોવા છતાં રામે કર્તવ્યનિષ્ઠાથી અભિભૂત થઈ તેનો ત્યાગ કર્યો . આ કેટલું ઉચિત ગણાય !

(૭) સીતા-ત્યાગ પછી સીતા લક્ષ્મણ આગળ દૈવ અને પૂર્વજન્મના કર્મફળને કારણરૂપ બતાવી આજદિન સુધી વેઠેલાં દુઃખ, શુદ્ધાચાર અને ગંગાજળમાં પોતાની જાતનું વિસર્જન કરવાનું કહી મનનો અસંતોષ વ્યક્ત કરે છે (વા.રામા.) આમ, છતાં સીતાને કોઈના પ્રત્યે દ્વેષ, અસૂચા કે અમર્ષ નથી વ્યક્ત થયાં. બધાંના કલ્યાણની અને રાજાની કીર્તિને પ્રાધાન્ય આપી આદર્શ ભારતીય નારીની ઉદાત્ત પ્રેરણામૂર્તિ બની રહે છે. (વા.રામા.)

(૮) માનવમનનો ઉદગાતા કવિ કાલિદાસ નારી-ચેતનાને ઢંઢોળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સંદેશામાં સીતામુખે પોતાને થયેલા અન્યાયનાં કારણ સૂચિતાર્થરૂપે વ્યક્ત કરી દે છે. (૧૪/૬૧)

(૯) સીતા નગરજનોથી દાઝેલી છે. આથી રામને પણ ચેતીને ચાલવાની જે સલાહ આપે છે, એમાં એનું નિર્દોષ, નિર્મળ ચરિત્ર છતું થાય છે. એટલું જ નહીં લક્ષ્મણ સામે વ્યક્ત કરેલાં દુઃખમાં પણ પોતાની શુદ્ધિને સિદ્ધ કરવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

(૧૦) રામે સીતાનો છદ્મ રીતે ત્યાગ કરીને મોટો અન્યાય કર્યો હતો. જો તેને પ્રત્યક્ષ કહીને ત્યાગ કર્યો હોત તો ચિત્ર કંઈક જુદું જ હોત ! અને એમાં નારી-ચેતનાનું કંઈક જુદું જ દર્શન થવા પામ્યું હોત ! રામનું આ ડરપોકપણું અને ખોખલી કર્તવ્યનિષ્ઠાની દંભી આકાંક્ષા પણ પ્રગટ થાય છે.

(૧૧) ઉ.રા.ય.માં તો સીતા સહિત તેની માતા પૃથિવી, ભાગીરથી વગેરે આ ત્યાગની વેદના અનુભવે છે. ૨ધુવંશમાં કાલિદાસે કહ્યું છે કે ‘ આજ્ઞા ગુરુણાં હ્યવિચારણીયા (૧૪/૪૬) ત્યારે ભવભૂતિ જાણે તેનું અનુસરણ કરતાં રામ સામે ઉપાલંબીય અંગૂલી નિર્દેશ કરતાં કહે છે.^{૧૬}

(૧૨) ભવભૂતિએ ઉ.રા.ય.માં અંતે એક વેધક સંવાદ સીતાના મુખે મૂકી ભારતીય સમાજની દંભી કર્તવ્યનિષ્ઠામાં અભિભૂત સન્નારીના જીવનની પીડાયુક્ત અને હતાશ મનઃસ્થિતિનું દર્શન કરાવી દીધું છે. જેમકે, “માતા મને તમારાં અંગોમાં સમાવી લો. સંસારના આવા (દશા) પરિવર્તનનો અનુભવ હું સહન નહીં કરી શકું”.

(અંક-૭)

ટૂંકમાં, સીતાને તો પ્રકૃતિનાં પાત્રો, ઋષિઓ, દેવો, ગાંધર્વો વગેરે સહાયરૂપ બને છે, ત્યારે આજની નારીનું શું ? આમ છતાં આ પ્રસંગથી સીતાનું ચરિત્ર તો સહજ રીતે ઉદાત્ત બનવા પામ્યું છે, પરંતુ સામાન્ય લોકો નારી તરફની દ્રષ્ટિમાં રામમાંથી કેવો આદર્શ ગ્રહણ કરશે એ તો સદૈવ એક યક્ષ-પ્રશ્ન જ બની રહેશે !!!

પાદટીપ

૧. વેદોપબૃંહણાર્થાય તાવગ્રાહયત પ્રભુઃ ॥ કાવ્યં રામાયણ કૃત્સ્નં સીતાયાશ્ચરિતં મહત્ । પૌલસ્ત્યવધમિત્યેવં ચકાર ચરિતવ્રતઃ ॥ વા.રામા.૧.૪.૬-૭

૨. નારી અને ચેતના આ બંને શબ્દો શબ્દકોશાદિમાં આ રીતે ઉજાગર પામે છે : (૧) નારી : 'નૃ' અથવા 'નર' થી આ શબ્દ નિષ્પન્ન થયો છે. નૃ + અન્ + ડીન્ = નારી અથવા નર + ડીષ = નારી. આ બંને વ્યુત્પત્તિઓની મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ 'નૃધર્મ્મા નારી, નરસ્યાપિ નારી (મ.ભા., ૪.૪.૯) કહીને કહીને મહત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. 'નૃત્વનૃત્વ નરત્વ જાતિ વિશિષ્ટા સ્ત્રી નારી' માનવામાંમાનવામાં આવે છે. નિરુક્તકાર યાસ્કે નારીનો મૂળભૂત શબ્દ 'નર'ની વ્યુત્પત્તિ નૃત્ = નાયવું ધાતુ કરીને 'નરાઃ મનુષ્યાઃ નૃત્યન્તિ કર્મસુ' કહ્યું છે. (નિરુક્તનિરુક્ત, ૫. ૧. ૩) સાચણે નારીનો ભાવ 'નરોનો ઉપકાર કરવાથી છે' અર્થાત્ 'નૃણાં મહાવીરાર્થિનાં ઉપકારિત્વાત્ નારિઃ ન અરિઃ = નારિઃ । (તૈ. આ. ૪. ૨. ૧)

(૨) ચેતના : ચેતન (વિ.) (સ્ત્રિ. -ની) (ચિત્ + લ્યુટ્)પરથી ચેતના શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. ચેતન એટલે સજીવ, જીવિત, જીવધારી, સચેત, સંવેદનશીલ. ચેતના એટલે જ્ઞાન, સંજ્ઞા, પ્રતિબોધ ચુલુકયતિ મદીયાં ચેતનાં ચન્ચરીકઃ - રસ., રઘુ., ૧૨/૧૪, ચેતનાં પ્રતિપદ્યતે- સંજ્ઞા ફરી પ્રાપ્ત કરી લે છે. સમજ, પ્રજ્ઞા, બુદ્ધિમતા, વિચારવિમર્શ વગેરે અર્થો જોવા મળે છે. - વામન શિ. આપ્ટે, સંસ્કૃત-હિન્દી કોશ, મોતીલાલ બ. પબ્લિશર્સ, દિલ્લી, દ્વિતીય સંસ્કરણ કા પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૦૧, પૃ. ૩૮૬ ।

૩. ગતિરેકા પતિર્નાર્યા દ્વિતીયા ગતિરાત્મ્જઃ । તૃતીયા જ્ઞાતયો રાજંશ્ચતુર્થી નૈવ વિધ્યતે ॥ વા. રામા. ૨.૬૧.૨૪

૪. કન્યા પિતૃત્વં દુઃખં હિ સર્વેષાં માનકાંક્ષિણામ્ । તદ્, ૭.૯.૯

૫. તદ્, ૨.૧૧૮.૩૫-૩૬

૬. અયોધનેનાય ઇવાભિતપ્તં વૈદેહિબન્ધોર્હદયં વિદદ્રે ॥ રઘુ., ૧૪/૩૩

૭. કિમાત્મનિર્વાદકથામુપેક્ષે જાયામદોષામુત સન્ત્યજામિ । ઇત્યેકપક્ષાશ્રયવિક્લવત્વાદાસીત્સ દોલાચલ-ચિત્તવૃત્તિઃ ॥ તદ્, ૧૪/૩૪

૮. છાયા હિ ભૂમેઃ શશિનો મલત્વેનારોપિતા શુદ્ધિમતાઃ પ્રજાભિઃ । તદ્, ૧૪/૪૦

૯. એતત્તત્પુનરપિ દૈવદુર્વિપાકાદાલર્કં વિષમપિ સર્વતઃ પ્રસૃપ્તમ્ ॥ ડ.રા.ચ., ૧/૪૦ તથા દ્રષ્ટવ્ય - જીતં ચ દૈવાદ્વચનીય બીજમ્ । ૧/૪૪

૧૦. સ્નેહં દયાં ચ સૌખ્યં ચ યદિ વા જાનકીમપિ । આરાધનાય લોકસ્ય મુચ્યતો નાસ્તિ મે વ્યથા ॥

તદ્, ૧/૧૨ તથા દ્રષ્ટવ્ય- સતાં કેનાપિ કાર્યેણ લોકસ્યારાધનં પરમ્ । યત્પૂરિતં હિ તાતેન માં ચ

प्राणांश्च मुञ्जता ॥ १/४१

११. पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः । प्राणैरपि प्रियं तस्माद् भर्तुः कार्यं विशेषतः ॥वा.रामा.
७.४८. १७-१८
१२. बाल्ये पितृवन्शो तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने । पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥
मनु., ५.१४८
१३. यथा हि कुरुते राजा प्रजास्तमनुवर्तते । वा. रामा., ७.४३.१९
१४. अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाध्ययशोधनानां हि यशो गरीयः। रघु., १४/३५ तथा द्रष्टव्य, पद्मपु.
५.५६,५८
१५. कथं कृतमहापराधोऽपि भगवतीभ्यामनु- कम्पितो रामः । उ.रा.च., ७.१९ तः उपरि ।
१६. न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः । नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न संततिः ॥ तद्, ७/५

डॉ. समीर के. प्रजापति

संस्कृत विभाग, श्री त्रिकमञ्जुसाई चतवाणी आर्ट्स एन्ड जे.वी.गोकुल ट्रस्ट कोमर्स कोलेज, राधनपुर, ज.

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat